

„Psalmem cichym, nowym” Psalmy Dawidowe Tarasa Szewczenki a przyswajanie liryki *Psalterza* w narodowej literaturze pięknej (w dwusetną rocznicę urodzin Ukraińskiego Wieszcza)¹

Iryna Betko

ABSTRACT: The article analyses the *Psalms of David* by Taras Shevchenko in the context of the psalm-reception's tradition in Ukrainian literature. Also special attention is devoted to the interpretations of the psalms by Vladimir Monomach, Hryhorij Skovoroda, Marcian Shashkevich, Ivan Franko and others.

KEY WORDS: *Psalter*, *Psalms of David* by Taras Shevchenko, reception's tradition, Ukrainian literature

Sakralne treści poezji Tarasa Szewczenki (1814—1861) kojarzą się przede wszystkim z utworami o tematyce biblijnej: cyklem *Давидові псалми* (*Psalmy Dawidowe*, 1845), wierszem *Подражаніє II псалму* (*Naśladowanie psalmu II*, 1859), naśladowaniami proroków, mianowicie: *Ісаія. Глава 35* (*Izajasz. Rozdział 35*, 1859), *Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19* (*Naśladowanie Ezechiela. Rozdział 19*, 1859), *Осія. Глава XIV* (*Ozeasz. Rozdział XIV*, 1859), oraz poematem *Марія* (*Maryja*, 1859). Wymienione dzieła posiadają wysokie walory zarówno duchowe, jak i estetyczne. Ich analiza pozwala nie tylko zgłębić fenomenologię twórczości wybitnego ukraińskiego poety, lecz także uświadomić jego niekwestionowaną misję duchową jako proroka swego narodu, przez wieki pozbawionego własnej państwowości².

¹ Urodzonego w 1814 roku.

² Zob. І. Франко: *Шевченко і Єремія*. „Літературно-науковий вісник” 1904, nr 6; Л. Білецький: *Віруючий Шевченко*. Авгсбург 1949; Митрополит Іларіон (І. Огієнко): *Релігійність Тараса Шевченка*. Вінніпег 1964; Д. Чижевський: *Шевченко й релігія*. W: *Повне видання творів Тараса Шевченка*. Т. 10. Варшава 1936, s. 329—347; Д. Чижевський: *До світогляду Шевченка. Антропоцентрична релігійність*. W: *Ідем: Нариси з історії філософії на Україні*. Київ 1992, s. 167—174; Ю.О. Івакін: *Коментар до „Кобзаря” Шевченка: Поезії до заслання*. Київ 1964; *Ідем: Коментар до „Кобзаря” Шевченка: Поезії 1847—1861*. Київ 1968; Г. Грабович: *Шевченко як*

Słynne *Psalmy Dawidowe* to pierwsza niezwykle owocna interpretacja twórcza tekstów biblijnych, dokonana przez Szewczenkę. Cykl powstał jesienią 1845 roku (rękopis datuje się na 19 grudnia), podczas drugiej podróży poety na Ukrainę. Jednocześnie Mikołaj Pawluk zwrócił uwagę na to, że już we wczesnych utworach Szewczenki — oraz w jego poezji z tzw. okresu *Trzech lat*, np. w wierszach *Думи мої, думи мої, лихо мені з вами* (*Myśli moje, myśli moje, bieda mi tu z wami*, 1839), *Три літа* (*Trzy lata*, 1845), *Зановим* (*Testament*, 1845), *Холодний Яр* (*Chłodny Jar*, 1845) i innych — pojawiają się obrazy, symbole i reminiscencje, a nawet bezpośrednie cytaty z *Psalterza*. Psalterzowe motta otwierają takie utwory, jak *Великий лох* (*Містерія*) (*Wielki loch (Misterium)*, 1845) oraz poematy *Єретик* (*Heretyk*, 1845) i *Осука* (*Osika*, 1847)³.

Fakt, że ze wszystkich ksiąg *Pisma Świętego* Szewczenko odwoływał się przede wszystkim do *Psalterza*, ma charakter symboliczny, albowiem w życiu duchowym narodu ukraińskiego właśnie *Psalterz* od czasów najdawniejszych odgrywał wyjątkową rolę. Jako ważny składnik liturgii chrześcijańskiej, należał on do tych sakralnych tekstów, od których na Ukrainie zaczynała się znajomość *Biblii*. Jednocześnie wpływ *Psalterza* przekraczał granice religijno-duchowe, obejmując bardzo specyficzne obszary życia codziennego. *Psalterz* czytano nad ciałem zmarłego; posługiwano się nim jako podręcznikiem do nauki czytania w szkołach; czasem służył nawet jako narzędzie wróżby⁴.

Początki tradycji, która istniała w ukraińskiej literaturze przed powstaniem *Psalmów Dawidowych* Szewczenki, obejmują czasy od Rusi Kijowskiej do epoki baroku, czyli od XI do XVIII wieku. Prezentują ją m.in. monumentalny *Psalterz Kijowski*, napisany w Kijowie w roku 1397, oraz *Псалтирь рифмовторная*

міфотворець. Семантика символів у творчості поета. Пер. С.Д. Павличко. Київ 1991; Р. Росовецький: *Біблійні мотиви у творчості Шевченка*. W: *Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка*. Упоряд., наукове ред. Н. Чамата. Київ 2008, s. 344—372. Zob. także: S. Kozak: *Prawda jako sacrum w twórczości Tarasa Szewczenki*. W: *Idem: Z dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna. Studia i szkice*. Warszawa 2009, s. 149—171.

³ Zob. М.М. Павлюк: *Інтерпретація Псалтиря в поезії Т. Шевченка*. W: *Українська література в системі літератур Європи і Америки (XIX—XX ст.)*. Відп. ред. Д.С. Наливайко. Київ 1977, s. 63, 67, 76, 90.

⁴ Najstarsze świadectwo wróżby za pośrednictwem *Psalterza*, które zyskało rozgłos w świecie słowiańskim, zostało opisane w dziele *Поученье* (*Pouczenie*, ok. 1117) Włodzimierza Monomacha (1053—1125). Otóż w chwili dokonania trudnego wyboru moralnego pomiędzy wartościami chrześcijańskimi a obowiązkami męża stanu i zwierzchnika wojska, Włodzimierz Monomach oddał przewagę tym pierwszym. Odmówił posłom swoich kuzynów, którzy namawiali go wojować przeciwko galicyjsko-wołyńskim książętom Włodarzowi i Wasylkowi Rostisławowiczom, bowiem udział w tej bratobójczej wojnie oznaczał złamanie przysięgi złożonej na krzyż Chrystusa. Po odejściu posłów otworzył *Psalterz* w miejscu dowolnym, znajdując rozstrzygnięcie problemu w tych oto wierszach: „Вскую печална еси, душе моя, вскую смущаєши мя? Упова[й] на Бога, яко исповѣмся ему” (Пс. 41: 6, 12; 42: 5 [w *Pouczeniu* numeracja psalmów dokonuje się wg tradycji cerkiewnosłowiańskiej — I.B.]). Cyt. wg: *Поученье*. W: А.С. Орлов: *Владимир Мономах*. Москва—Ленинград 1946, s. 130.

(*Psalterz rymowany*, Moskwa 1680) — księga ta ukazała się „на нашем языке славенском” („w naszym języku słowiańskim”) w tłumaczeniu wychowanka Akademii Kijowsko-Mogilańskiej Symeona Połockiego, będąc wybitnym zjawiskiem kulturowym swych czasów. Oprócz tego ową tradycję reprezentują także liczne lokalne interpretacje motywów psalterzowych w wierszach Atanazego Filipowicza, Joanna Armaszenki, Łazarza Baranowicza, Iwana Wieliczkowskiego, Klemensa Zinowijiwa i wielu innych.

W kontekście tradycji przyswajania liryki *Psalterza* w literaturze ukraińskiej na szczególną uwagę zasługują *Pouczenie* Włodzimierza Monomacha oraz *Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія (Ogród pieśni nabożnych, który wyrósł z ziaren Pisma Świętego, 1757—1785)* Hryhorija Skoworody (1722—1794). Owe dzieła cechuje zarówno konceptualne ujęcie wybranych motywów psalterzowych, a także ich ciekawa interpretacja artystyczna. Te cechy są właściwe również *Psalmom Dawidowym* Szewczenki.

Warto podkreślić, że, nie próbując odtworzyć całej treści *Psalterza*, każdy z trzech autorów w oparciu o rzetelnie wybrane poszczególne psalmy czy nawet pojedyncze motywy, na swój sposób rozwiązał to zadanie twórcze, które postawił przed sobą. Przy tym ich dzieła wykazują identyczny system wartości duchowych, światopoglądowych oraz religijno-etycznych. W sensie ogólnym system ten przewiduje totalną konfrontację świętości i grzechu na drodze życia ludzkiego, której celem jest poznanie Boga do tego stopnia, na który stać narratora/bohatera lirycznego w każdym konkretnym przypadku.

Psalmy Dawidowe Szewczenki są w pewnym sensie bardzo zbliżone do swoich oryginałów sakralnych. Reprezentują one w całości dziesięć psalmów: 1, 12, 43, 52, 53, 81, 93, 132, 136 i 149 wg numeracji cerkiewnosłowiańskiej, nie redukując ich do pojedynczych motywów, cytatów, mott etc. Już samą swoją ilością apelują do tradycji *Ogrodu...* Skoworody, a konkretnie do tych dziesięciu *pieśni nabożnych*, które dosłownie *wyrosły z ziaren Psalterza*. Mianowicie: pieśni 1, 6, 9, 11, 15, 19, 20, 22, 25, 27 posiadają odpowiednie motta, z tym, że pieśń 11 *de facto* wyrasta z dwóch *ziaren Psalterza*.

Bardzo istotną wskazówkę, dotyczącą problemu obecności tradycji *Ogrodu...* Skoworody w *Psalmach Dawidowych*, zawiera wiersz-dedykacja Szewczenki *A.O. Kozачковському (Do A.O. Kozackowskiego, 1847)*. W tym posłaniu lirycznym poeta m.in. uwiecznił swoje jakże wzniosłe religijno-estetyczne przeżycia z dzieciństwa:

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака —
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами

I візерунками з квітками
 Кругом листочки обведу.
 Та й списую Сквороду
 Або *Три царіє со дари*.
 Та сам собі у бур'яні,
 Щоб не почув хто, не побачив,
 Виспівую та плачу⁵.

Adresat posłania, lekarz z miasteczka Perejasław Andrij Osypowycz Koczczkowski, był przyjacielem Szewczenki. Poeta niejednokrotnie odwiedzał go podczas swojej drugiej podróży na Ukrainę, on zaś od listopada 1845 do lutego 1846 roku opiekował się Szewczenką, który wówczas ciężko chorował. W tym okresie poeta napisał wiele słynnych utworów, między innymi *Psalmy Dawidowe*, których geneza w swoisty sposób została zawarta w wyżej cytowanym wierszu. Także biograf poety Paweł Zajcew twierdzi m.in., że mały Taras, „uciekając ze szkoły i ukrywając się w krzakach, spisywał do własnoręcznie zrobionych zeszytów psalmy Skoworody i kolędy, ornamentując je [...] tak, jak to robili nauczyciele-diaci, u których to oglądał on różnego rodzaju rękopisy, zawierające zbiorki z psalmami i kantatami”⁶.

Można zatem wysnuć wniosek, że owe „psalmy Skoworody”, czyli jego *pieśni nabożne*, w świadomości Szewczenki od wczesnych lat kojarzyły się z sakralno-symbolicznym kontekstem *Psalterza*, którego czytanie nadal pozostawało najpewniej jednym z najważniejszych punktów programu nauczania w XIX-wiecznych wiejskich szkołach Imperium Rosyjskiego. Zajcew przytacza także fragment opowieści Szewczenki *Княгиня (Księżna, 1853)*, w którym narrator podaje bardzo istotne wskazówki:

Znałem prawie cały *Psalterz* na pamięć, oraz czytałem go, jak mówili moi słuchacze, „wyraźnie”, to znaczy na głos. Dzięki takiej mojej „bezczytności” nie pochowano na wsi ani jednego nieboszczyka, nad którym to nie ja przeczytałbym *Psalterz*⁷.

⁵ Cyt. wg T. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах. Т. 2: Поезія 1847—1861*. Упоряд. та ком. В. Бородин та ін., ред. тому В. Бородин. Київ 2003, s. 58. Пор. „Dawno to działo się. Już w szkole / U nauczyciela mego, diaka, / Zgrabniutko skradnę ja piątaка — / Bo byłem jak nieomal golec — / Ubogi taki — kupię sobie / Papieru arkusz. Szybko zrobię / Malutką książkę. Krzyżykami, / Wizerunkami też z kwiatkami / Dokoła kartki jej obwidę. / I przepisuję Skworodę / Albo też *Królów trzech z darami*. / A godzinami sam w burzanie, / By nikt nie słyszał, nie zobaczył, / To wyśpiewuję, to znów płacę”. Cyt. wg T. Szewczenko: *Kobziarz w tłumaczeniu Piotra Kuprysia*. Słowo wstępne W. Juszczenko. Lublin 2008, s. 415.

⁶ Zob. П. Зайцев: *Життя Тараса Шевченка*. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен 1955, s. 23. Tu i dalej, oprócz specjalnie wskazanych przypadków, tłumaczenia z ukraińskiego są moje — I.B.

⁷ Ibidem, s. 22.

Inne ciekawe fakty biograficzne, które naświetla Zajcew, dotyczą tego okresu, kiedy Szewczenko służył w rodzinnej wsi Kyryliwka u miejscowego duchownego prawosławnego, ojca Hryhoriya Koszycia. Znajomy rodziny Koszyciów, też duchowny prawosławny, ojciec Lebedynciw informował: „Zimowymi wieczorami Taras zawsze w kuchni „coś czytał”, jak opowiadała potem pani-matka, która przypominała też, że na ich kuchni Taras wyuczył na pamięć także dwa Kathisma z *Psalterza*”⁸.

Istotnym wydaje się fakt, że w kontekście *Psalmów Dawidowych* tradycja *Ogrodu...* Skoworody tworzy koło symbolicznych skojarzeń nie tyle o podłożu ściśle tekstualnym, co raczej psychologiczno-biograficznym. Okazuje się bowiem, że w swojej totalnej dychotomii świętości i grzechu cykl Szewczenki ma o wiele więcej wspólnego z pokutniczo-moralizatorską treścią *Pouczenia* Włodzimierza Monomacha sprzed siedmiu wieków niż z mistycyzmem *pieśni nabożnych*, od powstania których (jesień 1845 roku) nie minęło jeszcze nawet sto lat.

Jak słusznie zauważa Pawluk, formuła „kontrastowego przeciwstawienia Dobra i Zła [...] przenika cały cykl *Psalmu Dawidowe*”⁹. Przejawia się ona już w I psalmie w sposób następujący: „Діла добрих оновляться, / Діла злих загинуть”¹⁰. W stosunku do tego nadrzędnego imperatywu moralnego reszta składających się na cykl psalmów komponuje się w sposób bardzo wymowny. Np. cały 132 oraz w dużej mierze 149 psalm opiewają apoteozę świętości. Natomiast treści pozostałych tekstów w sumie stanowią inspirującą orację o tym, „Яко Бог кара неправих, / Правим помагає”¹¹. Przy tym liryczne inwektywy, adresowane do tych *złych, podstępnych, nieprawych* etc. są zrównoważone modlitewnymi apelacjami uciskanych sprawiedliwych do Boga.

Jak się okazuje, właśnie w całościowym kontekście tradycji przyswajania liryki *Psalterza* w literaturze ukraińskiej stają się bardziej oczywiste pewne głębokie powiązania pomiędzy dziełami z różnych epok historycznych, co daje niezbędne podstawy teoretyczno-metodologiczne, by porównywać ze sobą niektóre istotne motywy *Psalmów Dawidowych* i *Pouczenia*. Merytoryczne pokrewieństwo niektórych kontekstów jest tym bardziej uderzające, że genetycznie wywodzą się one z różnych fragmentów *Psalterza*. Np. następująca inwektywa z *Pouczenia*: „Оруж्या извлекоша грѣшници, напругоша лукъ свой истрѣляти нища и убога, заклати правыя сердцемь. Оружье их внидеть въ

⁸ Ibidem, s. 26.

⁹ М.М. Павлюк: *Інтерпретація Псалтиря в поезії Т. Шевченка...*, s. 66, 67.

¹⁰ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1: *Поезія 1837—1847*. Упоряд. Та ком. І. Бажинів та ін., передне слово І. Дзюба, М. Жулинський, ред. тому В. Бородін. Київ 2003, s. 358. Por. „Czynu dobrych się odnowią, / Czynów złych nie stanie”, Т. Szewczenko: *Kobziarz...*, s. 343.

¹¹ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 364. Por. „Jako karze Bóg nieprawych, / Wspiera prawych, chorych”, Т. Szewczenko: *Kobziarz...*, s. 350.

сердя ихъ, а луци ихъ скрушатся” (Пс. 36: 14—15)¹², bezpośrednio wykazuje typologiczne podobieństwo z tymi wersami 93 psalmu Szewczenki, w których to bohater liryczny grozi grzesznikom, że Bóg

[...] воздасть їм за діла їх
Кроваві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу¹³.

Także jedna z modlitw Włodzimierza Monomacha: „Помилуй мя, Боже, яко попра мя чловѣкъ; весь день боряся, стужи ми. Попраша мя врази мои, яко борющиися со мною свыше” (Пс. 55: 2—3)¹⁴, przypomina modlitwę z 12 psalmu Szewczenki:

[...] Спаси мене,
Спаси мою душу,
Да не скаже хитрий ворог:
„Я його подужав”.
І всі злії посміються,
Як упаду в руки,
В руки вражі, спаси мене
Од лютої муки¹⁵.

Następny przykład jest wyjątkiem, ponieważ zarówno kontekst Włodzimierza Monomacha, jak i Szewczenki, genetycznie wywodzi się z tego samego źródła — Пс. 81: 3—4. Te wersy figurują w *Pouczeniu* w sposób dość specyficzny — jako ukryty cytat (czyli bez odwołania się do źródła, które zazwyczaj jest wskazywane, kiedy to autor bezpośrednio apeluje do *Pisma Świętego*)¹⁶.

¹² *Поученьє...*, s. 130. Por. „Bezbożni dobyli miecza i napinają łuk swój, / Aby powalić ubogich i biednych, / Aby wymordować tych, którzy idą drogą prawą, / Lecz miecz ich wbije się w ich własne serca, / A łuki ich będą połamane” (Ps. 37: 14—15). Tu i dalej polskojęzyczne cytaty biblijne wg: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*. Wyd. V. Poznań 2000.

¹³ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 363. Por. „[...] im odda za ich czyny, / Fałszywe i krwawe, / Ich wytraci, a ich sława / Będzie im niesławą”, Т. Шевченко: *Kobziarz...*, s. 348.

¹⁴ *Поученьє...*, s. 130. Por. „Zmiłuj się nade mną, Boże, bo ludzie nastają na mnie; / Cały dzień wrogowie uciskają mnie! / Cały dzień nieprzyjaciele moi nastają na mnie, / Gdyż wielu zuchwale mnie zwalczą” (Ps. 56: 2—3).

¹⁵ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 358—359. Por. „[...] Więć zbaw mnie, / Zbaw już duszę moją, / Niech nie powie wróg ten chytry: / „I przemożem go już”. / I zaśmieją się źli wszyscy, / Kiedy wpadnę w ręce, / W ręce wrogie. Zbaw mnie zatem, / Bum nie ginął w ręce”, Т. Шевченко: *Kobziarz...*, s. 343—344.

¹⁶ Zob. „Убогих не забывайте, но елико могуше по силѣ кормите и подавайте сиротѣ и вдовицю оправдите сами, а не вдавайте сильным погубити чловѣка”. Cyt. wg: *Поученьє...*, s. 136.

Porównanie tego fragmentu z odpowiednim fragmentem 81 psalmu Szewczenki usuwa jakiegokolwiek wątpliwości odnośnie jego genezy:

Вдові убогій допоможіте,
Не осудіте сироти
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих¹⁷.

Podobieństwa w sferze ideowej oraz merytorycznej pomiędzy *Pouczeniem* a *Psalmami Dawidowymi* czasami są podtrzymywane także na poziomie kompozycyjnym. Tak cykl Szewczenki kończy się psalmem 149, który w *Psalterzu* jest przedostatnim, należy on do grona tzw. psalmów „allilujnych”:

Псалом новий Господеві
І новую славу
Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим;
[...]
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я Боже,
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
[...]
І осудять губителів
Судом своїм правим.
І вівіки стане слава,
Преподобним слава¹⁸.

„Allilujne” psalmy to pieśni radości, zawierające charakterystyczne motywy chwaleń Boga z okazji zwycięstwa nad wrogami, odzyskania wolności czy też apoteozy świętości etc. Pod tym względem 149 psalm Szewczenki należałoby porównać z tą częścią *Pouczenia*, którą kończy dość znaczący fragment, złożony

¹⁷ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 361. Por. „Ubogiej wdowie pomagajcie, / Nie osądzajcie też sieroty / I wyprowadźcie wnet z ciasnoty / Na wolność cichych, wybraniajcie / Od chciwych rąk”, Т. Шевченко: *Кобзарь...*, s. 346.

¹⁸ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 364—365. Por. „Nowy psalm naszemu Panu / Oraz nową sławę / Zaśpiewajmy w zgromadzeniu / Sercem szczerym, prawym; / [...] / Świętobliwi w swojej sławie / I na cichych łożach / Już radują się, słowami / Chwałą imię Boże; / A w ich rękach miecze dobre. / Obosieczne, ostre, / Są ku zemście na narodach / A ludziom na postrach. / [...] / I osądzą tych zabójców / Sądem sprawiedliwym, / I na wieki będzie sława, / Sława świętobliwym”, Т. Шевченко: *Кобзарь...*, s. 349, 350.

właśnie z cytatów z *Psalterza*, z dokładnym wskazaniem ich źródeł (aczkolwiek nie można wykluczyć, że owa część została dodana później¹⁹). I chociaż zgrupowano w niej cytaty nie z psalmu 149, lecz z innych tekstów *Psalterza*, jest ona, podobnie jak 149 psalm Szewczenki, swoistym podsumowaniem, w którym zgłębiane zostają analogiczne „allilujne” motywy²⁰.

***

Analizując świat przedstawiony w cyklu *Psalmy Dawidowe*, należy brać pod uwagę zarówno symboliczny charakter wykreowanych w nim obrazów poetyckich, jak i wielowymiarowość symbolu jako jego wyróżniającą cechę typologiczną. Oprócz tego należy również liczyć się z możliwościami *zewnątrznej* i *wewnętrznej* interpretacji psalmów, przewidującej ustosunkowanie ich treści nie tylko do warunków i wydarzeń rzeczywistości materialnej, lecz także do stanów i konfliktów emocjonalnego oraz duchowego świata jednostki.

Psalmy to przede wszystkim teksty liturgiczne, które zawsze były ważnymi elementami rytuałów odprawianych w świątyni. Ich temat nadrzędny dotyczy zbawienia jednostki ludzkiej, jej duszy, a nie tylko narodu czy państwa. Psalmy mogą służyć także jako subtelne narzędzie rozwoju duchowego, który odbywa się w rzeczywistości wewnętrznej. Dlatego właśnie zawierają one cenne wskazówki, dotyczące owej rzeczywistości, podczas gdy poszczególne elementy ich poetyki nierzadko apelują do tych potęg i bytów, które działają w świecie duchowym.

W zakresie interpretacji *zewnątrznej* psalterzowe postacie prześladowców człowieka i narodu kojarzą się z tyranami, mocarzami tego świata, magnatami etc. Przy takim podejściu zarówno teksty psalterzowe, oraz ich wersje literackie, przypominają utwory o charakterze politycznym, demaskującym wady społeczne, wzywające naród do walki z wyzyskiwaczami, nie przekraczając granic swego specyficznego koła tematycznego. Tymczasem interpretacja *wewnętrzna*, która ma intencję religijno-duchową, bierze pod uwagę istnienie świata niewidzialnego, odgrywającego decydującą rolę w życiu jednostki, a także w historii całego narodu. I jeżeli człowiek nie walczy z *królami*, czy też z *archontami* (w sensie gnostycznym tego określenia), z *władcami tego świata* (1 Kor. 2: 6, 8) — czyli po prostu ignoruje istnienie fenomenów rzeczywistości duchowej — to

¹⁹ Zob. И.М. Ивакин: *Князь Владимир Мономах и его „Поученье”*. Ч. I. Москва 1901, s. 2.

²⁰ Zob. „Возвеселится праведник, и егда видит мечь; рущь свои умыет в крови грѣшника. И рече убо чловѣкъ: аще есть плод праведника, и есть убо Богъ судяй земли” (Пс. 57: 11—12); „[...] устѣ мои похвалита Тя. Тако благословлю Тя в животѣ моемъ и о имени Твоемъ въздѣю рущь мои” (Пс. 62: 4—5); „[...] Възвеселитесь вси праведнии сердцемъ” (Пс. 31: 11); „Благословлю Господа на всяко время, воистину хвала Его” (Пс. 33: 2). Сут. wg: *Поученье...*, s. 132.

nawet zwyciężywszy wrogów zewnętrznych, zagrażających jego narodowi czy jemu osobiście, stanie się tyranem w stosunku do samego siebie czy innych.

Obie interpretacje nie tyle wykluczają się nawzajem, co uzupełniają, bowiem „zgodnie z psychologią głębi, te świadome interpretacje (ideologiczne, polityczne, społeczne) nigdy nie odzwierciedlają rzeczywistej przyczyny zjawisk, nie są one w stanie wytłumaczyć, dlaczego zło opanowało dusze wielu milionów ludzi”²¹. Np. w samej *Biblii* cierpienia Izraela są pojmowane nie tylko jako skutek agresji ze strony wrogów, lecz także jako wynik jego własnych grzechów i upadków — bardziej lub mniej świadomego odtrącenia Boga, uprawiania pogańskich kultów etc.

Na korzyść interpretacji *wewnętrznej* przemawia wyraźnie osobisty, a nawet intymno-pokutujący charakter wielu psalmów. Jak się okazuje, cechy indywidualne posiada w nich nie tylko podmiot liryczny, lecz także sam transcendentalny obiekt — Bóg. Występuje On jako osobowość, która bierze czynny udział w życiu człowieka jako byt spokrewniony, czytający w głębi ludzkiego serca, oraz przebywający w nieustającym dialogu wewnętrznym ze swoim stworzeniem. Idea pokrewieństwa człowieka z Bogiem w niektórych psalmach traktowana jest na tyle głęboko, że ich dialog wewnętrzny jakby przekształca się w swoisty dwustronny monolog mistyczny.

Tymczasem we współczesnym kontekście kulturowym interpretacja *wewnętrzna* psalmów została praktycznie stłumiona przez tę *zewnętrzną*, która w stosunku do *Psalmów Dawidowych* Szewczenki urosła do skali swego dogmatu naukowego. Taki stan rzeczy w dużej mierze ukształtował się wskutek dominacji paradygmatów kultury świeckiej, w kontekście której problematyka religijna oraz ściśle powiązane z nią postrzeganie świata wewnętrznego najpierw zeszły na drugi plan, zaś później, w dobie ateizmu, straciły swoją aktualność jako niezrozumiałe.

Niemniej *Psalmi Dawidowe* zawierają wiele wskazówek na to, że ich autor nie tylko nie wykluczał możliwości interpretacji *wewnętrznej* zarówno sakralnych tekstów *Psalterza*, jak i swoich innowacji, a nawet takąż interpretację uważał za ważniejszą, ponieważ problematyka rozwoju duchowego jednostki była poecie dobrze znana. Świadczy o tym obecność elementów sakralno-symbolicznych w świecie przedstawionym *Psalmów Dawidowych*, wyraźnie apelujących do realiów rzeczywistości duchowej. Pytanie o to, czy świadomie, czy też nieświadomie posługiwał się poeta odpowiednimi symbolami i obrazami, w trakcie analizy krytycznoliterackiej jego psalmów odchodzi na drugi plan. Warto przyjrzeć się tym oto wersom z *I* psalmu:

А лукавих, нечестивих
І слід пропадає,

²¹ Э. Нойманн: *Глубинная психология и новая этика. Человек мистический*. Пер. Ю.М. Донец, науч. ред. и послесл. В.В. Зелинский. Санкт-Петербург 1999, s. 23.

Як той попів над землею
Вітер розмахав²².

Otóż wg doktryny chrześcijańskiej zło nie ma charakteru substancjonalnego. Nie stanowi ono bytu odrębnego, nie było stworzone przez Boga, oraz w odróżnieniu od człowieka, obdarzonego nieśmiertelną duszą, jest skazane na zniszczenie. Zatem w zacytowanych wersach mianem „лукавих” („podstępnych”) prawdopodobnie zostały określone te ciemne siły, które zamieszkują duszę ludzką, zniewalając ją. Natomiast w 12 psalmie na gruncie pojęcia teologicznego został wykreowany obraz-symbol Oblicza Bożego, odzwierciedlonego w duszy człowieka jako anioł Oblicza, albo anioł Obecności Bożej:

Чи ти мене, Боже милий,
Навік забуваєш,
Одвертаєш лице своє,
Мене покидаєш?
Доки буду мучить душу
І серцем боліти?
Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись!...²³.

Zawarte tu osobiste doświadczenie duchowe bohatera lirycznego jest bardzo bolesne. Polega ono na tym, że kiedy Bóg odwraca swoje Oblicze od człowieka, zaczyna na niego patrzeć wróg. Jednocześnie to sam człowiek potrafi być swoim największym nieprzyjacielem. Natomiast następny ważny wers oryginału: „Rozjaśnij oczy moje, abym nie zasnął snem śmierci!” (Ps. 13: 4), Szewczenko opuszcza. Dla człowieka religijnego sen jest śmiercią, symbolizując utratę świadomości, możliwości ujrzania światła duchowego, kiedy to Bóg — źródło życia i jego sens — „odwraca się” od człowieka. Może to nastąpić jeszcze za życia, a nie tylko po śmierci, która dla jednostki religijnej wcale nie jest końcem istnienia.

W psalmie 43 przeważa poetycka interpretacja *zewnątrzna*, potęgująca patos rozpaczliwego wołania do Boga z prośbą o pomoc w walce. Natomiast w oryginale znajdują się wersy, wskazujące na to, że chodzi tu właśnie o walkę na płaszczyźnie wewnętrznej/duchowej:

²² Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 358. Por. „А подstępnych, негодзівых / Гиніє слід на свічце, / Jako proch ten, ponad ziemią / Zaraz wiatr rozmiecie”, Т. Шевченко: *Кобзарь...*, s. 343.

²³ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 358. Por. „Czy Ty mnie, o Boże miły, / Całkiem zapominasz / I odwracasz swe oblicze, / Popuszczasz na kpiny? / Dokąd będę męczył duszę, / Ciężko bolał sercem? / Dokąd będzie na mnie patrzył / Wściekły wróg szyderczo / I naśmiewał się?”, Т. Шевченко: *Кобзарь...*, s. 343.

Bo nie mieczem swoim zdobyli ziemię
 Ani ramię ich pomogło im,
 Lecz prawica Twoja i ramię Twoje
 Oraz światło oblicza Twego [...]
 [...]
 Dzięki Tobie porazimy nieprzyjaciół naszych,
 Przez imię Twoje zdepczemy przeciwników naszych.
 Bo nie na łuku moim polegam
 Ani mnie miecz mój nie ocali.

(Ps. 44: 4, 6—7)

Aczkolwiek jeden raz Szewczenko także odwołuje się do czynu, dokonanego w rzeczywistości wewnętrznej, wprowadzając przy tym nieobecny w oryginale wers: „Смирилася душа наша”²⁴. Wygląda na to, że właśnie rezygnacja z interpretacji *wewnętrznej* psalmów w poszczególnych przypadkach powodowała zaciemnienie ich treści, jak np. następujący wers:

Tam ogarnie ich strach, jakiego dotąd nie było;
 Bóg bowiem rozproszy kości oblegających cię,
 Ty ich zawstydzisz, bo Bóg wzgardził nimi

(Ps. 53: 6)²⁵

Szewczenko w swoim psalmie 52 interpretuje tak:

Там бояться, лякаються,
 Де страху й не буде.
 Так самі себе бояться
 Лукавії люде²⁶.

Poeta w sposób psychologicznie wiarygodny oraz artystycznie doskonały odtwarza stan przerażającego lęku, potęgowany w świadomości człowieka jego archetypową personą, ponoszącą całkowitą odpowiedzialność za stłumienie treści tkwiących w podświadomości, które, będąc przez nią wypierane, składają się na motywy cienia. I to właśnie jest źródłem zawsze obecnego w psychice jednostki zdeintegrowanej lęku przed ukrytymi niebezpieczeństwami duszy, o których traktuje psychologia głębi. Jednocześnie poeta omija obecny w cerkiewnosłowiańskim tłumaczeniu motyw „человекоугодников”, czyli osób wy-

²⁴ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 360. Por. „Ponizona duszo nasza”, T. Szewczenko: *Kobziarz...*, s. 345.

²⁵ Por. w tłumaczeniu cerkiewnosłowiańskim: „Тамо устрашишася страха, иде же не бе страх, яко рассыпа кости человекоугодников; постыдешася, яко Бог уничтожи их”. Сут. wg М.М. Павлюк: *Інтерпретація Псалтиря в поезії Т. Шевченка...*, s. 70.

²⁶ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 360. Por. „Там, gdzie strachu nie ma wcale, / Воją się, лękają. / Так się ludzie ci fałszywi / Siebie obawiają”, T. Szewczenko: *Kobziarz...*, s. 345.

noszących prawo ludzkie nad prawo Boże. Należy podkreślić, że ten motyw także jest pomijany we współczesnych tłumaczeniach *Psalmu 53*, ponieważ jest on niezrozumiały dla antropocentrycznej kultury, która stworzyła *religię człowieka*, zastępując nią tradycyjną religię jako taką. Natomiast w psalmie 53 (por.: Ps. 54) poeta wzmocnił czynniki, sugerujące interpretację wewnętrzną oryginału. Są to motywy zagrożenia psychologicznego, opatrności Bożej oraz sprawiedliwości transcendentalnej:

Бо на душу мою встали
Сильні чужії,
[...]
А Бог мені помагає,
Мене заступає
І їм правдою своєю
Вертає їх злая²⁷

a także postrzegania modlitwy jako czynu duchowego w trakcie walki wewnętrznej, której celem jest integracja różnorodnych pierwiastków psychicznych jednostki w harmonijną całość:

Помолюся Господеві
Серцем одиноким
І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком²⁸.

W psalmie 81 interpretacja ma charakter całkowicie *zewewnętrzny*, a nawet niewątpliwie społeczno-polityczny:

Між царями-суддями
На раді великій
Став земних владик судити
Небесний Владика²⁹.

Jednak intencja oryginału nie jest aż tak kategoryczna: „Bóg wstaje w zgromadzeniu Bożym, / Pośród bogów sprawuje sąd” (Ps. 82: 1). W tym fragmencie

²⁷ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 361. Por. „Bo na duszę mą nastają / Obcy, silni, słynni. / [...] / Ale Bóg mi dopomaga / Za mą duszą stanie, / A im, według prawdy swojej, / Złe ich zwróci na nich”, Т. Шевченко: *Кобзар...*, s. 346.

²⁸ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 361. Por. „I pomodłę się do Pana / Sercem swym samotnym / I na wrogów swych spoglądnę / Okiem mym łagodnym”, Т. Шевченко: *Кобзар...*, s. 346.

²⁹ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 361. Por. „Pośród królów oraz sędziów / W zgromadzeniu wielkim / Zaczął władca niebios sądzić / Ziemskich władców wielkich”, Т. Шевченко: *Кобзар...*, s. 346.

m.in. da się zauważyć nieusunięty relikw pogaństwa, chociaż nie można wykluczać także innych potencjalnych jego odczytań.

Warto tu przytoczyć fakt, że Pseudo-Dionizy Areopagita w księdze *O hierarchii niebieskiej* twierdzi, że wyższe hierarchie (chóry) anielskie można nazywać bogami³⁰. Daje to podstawy przypuszczać, że w *Psalmie 82* chodzi o tych *ciemnych bogów*, którzy: „W ciemności postępują”, wskutek czego: „Chwieją się wszystkie posady ziemi” (Ps. 82: 5). To właśnie dlatego Bóg sprawuje sąd nad bogami, orzekając:

Wyście Bogami
I wy wszyscy jesteście synami Najwyższego,
Lecz jak ludzie pomrzecie
I upadniecie jak każdy księżę.

(Ps. 82: 6—7)

Nareszcie, oryginalność psalmu 93 polega na tym, że Szewczenko nie ucieka się tu do metody totalnej konfrontacji dobra i zła, co ma miejsce w innych tekstach *Psalmów Dawidowych*, i co z kolei nie do końca zgodne jest z doktryną chrześcijańską, bowiem:

Благо тому, кого Господь
Карає меж нами,
Не допуска, поки злому
Ізриється яма.
Господь любить свої люде,
Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане³¹.

Rozumienie natury dobra i zła nie da się ograniczyć jedynie do społecznego czy też klasowego poziomu egzystencji, są one bowiem obecne w duszy każdego człowieka — i dlatego to właśnie ona jest najważniejszą areną walki ze złem.

***

Psalmy Dawidowe Szewczenki w klasycznej literaturze ukraińskiej bezpośrednio poprzedzają *Псалми Русланові (Psalmy Ruslanowe)* Markijana Szaszkiewicza (1811—1843), datowane na lata 30. XIX wieku. Wskazuje na to nie

³⁰ Zob. Псевдо-Дионисий Ареопагит: *О небесной иерархии*. W: *Антология мировой философии*. Т. 1, ч. 2. Москва 1969, s. 614.

³¹ Т. Шевченко: *Повне зібрання творів у шести томах...* Т. 1..., s. 362. Por. „Dobrze temu, kogo Pan nasz / Karze wśród nas samych; / Nie dopuszcza, póki złemu / Wykopie się jamę. / Pan nasz kocha swoich ludzi, / Kocha, nie zostawi, / Oczekuje, póki prawda / Przed nami nie stanie”, T. Szewczenko: *Kobziarz...*, s. 347.

tylko fakt, że owe interpretacje psalmów obu poetów powstały w zbliżonym czasie. O wiele ważniejszą wskazówką jest m.in. cykliczno-wybiórczy charakter *Psalmów Ruslanowych* w stosunku do oryginału, a także spektakularna próba naświetlenia za pośrednictwem sakralnych tekstów ukraińskiej problematyki narodowej jako takiej — czyli to wszystko, co później nabyło wyjątkowego znaczenia w *Psalmach Dawidowych*.

Jeden z kluczowych kodów symboliczno-poetyckich w kontekście świata przedstawionego *Psalmów Ruslanowych* to leksem *руський* (*rusinowski*) w znaczeniu *ukraiński*, oraz jego liczne derywaty. Tymczasem w odróżnieniu od Szaszkiewicza, Szewczenko w swoich innowacjach psalterzowych wcale nie używa ani pojęcia *Ukraina*, ani jakichkolwiek jego pochodnych. Swój cel nadrzędny, polegający na efekcie wyjątkowo głębokiego zaangażowania się w problematykę egzystencjalną swego bezpieczeństwa narodu, autor *Psalmów Dawidowych* osiąga poprzez metody ściśle literackie, nie deklarując bezpośrednio swojej ukraińskości.

Wśród wspomnianych metod nieprzeciętne znaczenie ma wymiar poetycki *Psalmów Dawidowych*. Cykl napisano tzw. *kołomyjkowym* 14-sylabowym wierszem, najbardziej rozpowszechnionym w ukraińskiej poezji ludowej. Oto zdanie Wiktora Raduckiego: „Leksyka i poetyka psalmów Szewczenki jest zbliżona do współczesnej jemu leksyki i poetyki ukraińskich ludowych dum i pieśni, [...] lecz nie zdradzają [one — I.B.] ducha oryginału”³².

Na pomyślną realizację idei autorskiej składa się także rzetelnie przemyślana kompozycja wewnętrzna cyklu, nieprzypadkowy wybór psalmów etc. Poeta wybrał właśnie te 10 tekstów, które w sumie kształtują swoisty *Psalterz* w miniaturze, reprezentujący korpus najważniejszych zagadnień teologii starotestamentowej, a jednocześnie odgrywający ważną rolę w kontekście nabożeństw chrześcijańskich. W oparciu o rozpatrywane teksty sakralne, Szewczenko *de facto* sformułował swoje *dziesięć przykazań* narodowi ukraińskiemu³³, wyrażając w nich swoje religijne oraz historiozoficzne *credo*. Poeta był głęboko przekonany, że tylko priorytety duchowe są gwarancją wszechstronnego postępu narodu na różnych poziomach egzystencji. I właśnie to przekonanie spotęgowało autorytet Szewczenki jako Ukraińskiego Wieszcza.

Pierwszorządne znaczenie *Psalmów Dawidowych* w kontekście tradycji przyswajania liryki *Psalterza* w literaturze ukraińskiej polega na tym, że ich autor w sposób merytorycznie przekonujący oraz formalnie doskonały przedstawił za pośrednictwem sakralnych tekstów *Starego Testamentu* uniwersalne problemy historycznej egzystencji Ukrainy — duchowe, narodowe, społeczno-polityczne etc. Nie bez znaczenia jest także to, że cykl ten z psychologiczną wiarygod-

³² В. Радущкий: „Псалми Давидові” Тараса Шевченка очима перекладача. W: *Jews and Slavs. V. 5: Jews and Ukrainians*. Ed. by W. Moskovich, S. Schwarzband, Z. Davydov, A. Alekseev, L. Finberg. Jerusalem 1996, s. 130—131.

³³ Ibidem.

nością odzwierciedlił skomplikowany duchowy stan poety jesienią 1845 roku, kiedy wskutek ciężkiej choroby znajdował się on na granicy życia i śmierci. Ma rację Włodzimirz Domaszowець twierdząc, że *Psalmy Dawidowe* Szewczenki stanowią „zwieńczenie jego refleksji przez okres trzech lat twórczości [...] *Psalmy* niosą pieczęć jego światopoglądu, jego filozofii życiowej, jego ideologii oraz priorytetów, o które walczył, precyzując to wszystko za pomocą retoryki biblijnej [...] On trzyma się bardzo mocno oryginału, szczególnie nagłaśniając to, co było bliskie jego sercu”³⁴.

Po Szewczence tradycję przyswajania liryki *Psalterza* kontynuowali Piotr Hułak-Artemowski, Michał Maksymowycz, Włodzimirz Ałeksandrow, Iwan Franko, Piotr Karmański, Lina Kostenko, Dmytro Pawłyyczko i inni. Szczególną rolę odegrał Pantelejmon Kulisz, znany m.in. z tego, że jako pierwszy przetłumaczył wierszem cały *Psalterz* na żywy język ukraiński w XIX wieku³⁵. Tym dokonaniem połączył on tradycję rodzimą z ogólnoeuropejską, idąc w ślady zarówno Szewczenki, jak też Marcina Lutra, Jana Kochanowskiego, Johna Milтона, Symeona Połockiego.

Psalterz, przetłumaczony wierszem na język ukraiński w całości, znacząco wzbogacił skarbnicę kultury narodowej. Lecz rezonans duchowy oraz społeczno-literacki niektórych pojedynczych tekstów naprawdę trudno przecenić. *Psalmy Dawidowe* Szewczenki nie przypadkowo wzbudziły wyjątkowe zainteresowanie tekstami 1 i 137 (136 w numeracji cerkiewnosłowiańskiej) wśród następnych interpretatorów. W *Psalmie 1 (Nabożny a bezbożny)* rozważa się, jak zbawić duszę w najbardziej niesprzyjających warunkach egzystencjalnych. W *Psalmie 137 (Nad rzekami Babilonu — pieśń wygnańców)* podjęto analizę problemu niewoli narodowej — najważniejszego zagadnienia klasycznej literatury ukraińskiej. Ów tekst, który jest świadectwem cierpień zniewolonego narodu, dawał wszelkie możliwości do postrzegania wymownych analogii w historycznych losach Żydów i Ukraińców, co nie umknęło uwadze wielu pisarzy ukraińskich.

Pierwsza w tradycji narodowej próba ujęcia tragedii Ukrainy zniewolonej przez Imperium Rosyjskie za pośrednictwem symboliki sakralnej oraz egzystencjalnej *Psalmy 137* należy najprawdopodobniej do Artemusza Wedla (1767—1808), wybitnego ukraińskiego kompozytora, dyrygenta, śpiewaka i skrzypka. Wśród jego licznych utworów muzycznych, w tym także na teksty *Psalterza*, jednym z najbardziej znanych jest koncert nr 1 *На ріках вавілонських (Na rzekach babilońskich)*. Zainteresowanie właśnie tym sakralnym tekstem nie może

³⁴ В. Домашовець: „*Псалми Давидові*” в поетичних творах Т. Шевченка. Оттава—Моріс Плейнс 1992, s. 148—149.

³⁵ Zob. *Псалтирь або книга хвали Божої, перестів український*. Львів 1871 (opublikowano pod pseudonimem: Павло Ратай).

być przypadkowe u twórcy muzyki duchowej, który, zdaniem Dmytra Antonowicza, służył ze swoich patriotycznych poglądów, a także odpowiednich czynów³⁶.

Symboliczne zestawienia *Babilon — Imperium Rosyjskie, Jerozolima — Ukraina* zostały ostatecznie utrwalone w psalmie 136 (*На ріках круг Вавилону / Nad rzekami Babilonu*) Szewczenki. Ten płacz liryczny wszyscy następnii interpretatorzy postrzegali jako niekwestionowany drogowskaz w bolesnych rozważaniach o losach ojczyzny. Kongenialna dla tekstu Szewczenki jest historyzoficzna medytacja liryczna Franki *На ріці Вавилонській — і я там сидів* (*Na rzece Babilońskiej — i ja tam siedziałem*, 1906). Jej głęboki, rozpaczliwy patos tak samo współbrzmi z sakralnym oryginałem, podczas gdy zasadnicza treść merytoryczna przerasta jego granice. To kolejny ponadczasowy utwór w kontekście potężnej wielowiekowej tradycji literatury ukraińskiej, który znacząco wzbogacił ją w sensie ideowym oraz poetyckim.

---

³⁶ Zob. Д. Антонович: *Українська музика*. W: *Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича*. Упоряд. С.В. Ульяновська, вступ. ст. І.М. Дзюба, передне слово М. Антонович, додатки С.В. Ульяновська, В.І. Ульяновський. Київ 1993, s. 431—432.